

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו ע

פרשת תרומה, תשס"ז
מספר 692

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

הזר והכתר של ארון הקודש

פרשת תרומה מתארת בפרטי פרטים את מעשה המשכן. בין השאר, היא מזכירה "זָרָה סָבִיב" שנעשה מעל ארון-הקודש ועל שלחן לחם-הפנים (כה:יא,כד). המדרש הנודע במסכת מנחות (כט ע"ב) מחדש שעיטורי השוליים הנראים מיותרים יכולים לשאת תכנים סמליים עשירים: "בשעה שעלה משה למרום מצאו להקב"ה שיושב וקושר כתרים לאותיות" ובתוך "כל קוץ וקוץ" של כתרים אלה טמונות "תילין תילין של הלכות".

הכתוב מתאר את צורת ארון-הברית – תיבת עץ מלבנית המצופה זהב מבפנים ומבחוץ (כה:י-יא). אם כן, הפירוש המתבקש של המונח "זָרָה סָבִיב" הוא מעין פס זהב מעובד, יצוק או רקוע, המחובר לקצה העליון של דפנות התיבה. ברוח זו מפרש רש"י את פסוק י"א ומגדיר את זָרָה הזהב "כמין כתר מקיף לו סביב למעלה משפתו" של ארון-הברית. בעקבות פירוש זה, בנה האמן את ארון-הקודש של בית-כנסת במודנה שבאיטליה בשנת 1472. הוא עיצב אותו כתיבת עץ והקיף את קצהו העליון בכרכוב מגולף ומוזהב.¹ הגמרא (יומא עב ע"ב) משווה את זָרָה ארון-הברית לזרים אחרים במשכן:

אמר רבי יוחנן: שלשה זרים הן; של מזבח ושל ארון ושל שלחן. של מזבח – זכה אהרן ונטלו, של שלחן – זכה דוד ונטלו, של ארון – עדיין מונח הוא, כל הרוצה ליקח – יבא ויקח. שמא תאמר פחות הוא – תלמוד לומר 'בי מלכים ימלכו' (משלי ח:טו).

האמורא רבי יוחנן מוסיף את זָרָה המזבח לשני הזרים המוזכרים בפרשתנו וקובע את דרגות חשיבות הזרים, והזָרָה של ארון-הברית עולה על שני האחרים. בדבריו הזרים של כלי המשכן מצטיירים כסמלים לסגולות מיוחדות. זָרָה המזבח מסמל את הכהונה, זָרָה השלחן מסמל את המלכות, ואילו התורה מזכה בסגולותיה כל תלמיד חכם ולא רק אלה מבית אהרן ומבית דוד. על פי גישה זו הָרָה נהפך מקישוט בקצה התיבה לתכשיט המסמן את המעמד של העונד אותו, כמו "העטרה", ה"נזר" וה"כתר" התנכיים, או להבדיל זרי דפנה וזית שהיו סימני המעמד של בעלי שררה רומיים. הנוצרים אימצו את הָרָה ועשו אותו סמל הנבחרות וחיי הנצח (אל הקוריאניים א ט, כד-כה).

הסמליות של שלושת זרי המשכן במסכת יומא קרובה מאוד לסמליות הכתרים של התורה, הכהונה והמלכות במשנה (אבות ד, יג).² אמנם שלא כזָרָה התורה שהוא החשוב שבזרים, כתר תורה של מסכת אבות עומד בדרגה אחת עם שני הכתרים האחרים, ואילו הכתר הרביעי, כתר שם טוב, "עולה על גביהן". תבליט הכתר הגדול של שם טוב מעל שורה של שלושה כתרים קטנים ממנו בארון-הקודש מהמאה ה-16, וגרסתו המאוחרת מהמאה ה-18, בבית-הכנסת בעיר וורמס (וורמזיא) שבגרמניה הם דוגמה נדירה לתיאור ארבעת הכתרים ממסכת אבות בבתי-כנסת.³ רש"י רואה בהגדרה המקראית "זָרָה מילה נרדפת ל"כתר" ומפרש את זָרָה הזהב של ארון-הברית כ"סימן לכתר

¹ Victor A. Klagsbald, *Jewish Treasures from Paris: From the Collections of the Cluny Museum and Consistoire*, The Israel Museum, Jerusalem Catalogue (Jerusalem, 1982), pp. 12-13 no. 1.

² על מקורות הצירוף "כתר תורה", כנראה בתקופת התנאים, ראו: מ. בר, "המונח 'כתר תורה' בספרות חז"ל ומשמעותו החברתית (על מאבקם של חז"ל להנהיג את העם)", *ציון* נה (תש"ן), ע' 397-408.

³ Otto Böcher, "Die Alte Synagoge zu Worms", in: Ernst Röth, *Die Alte Synagoge zu Worms*, Frankfurt am Main 1961, pp. 73-78.

תורה" (בפירושו על אתר וליומא עב ע"ב). גם הרמב"ם מספר על שלושת הכתרים של המשכן ומלמד שכמו התורה עצמה גם כתר התורה "מונח ועומד ומוכן לכל ישראל", וכי הכתר הזה גדול משני האחרים (משנה תורה, הלכות תלמוד תורה ג, א). על פי פירושים אלה, כתר התורה מוענק ללומדיה.

"זר הזהב" של ארון-הברית קם לתחייה בצורה של כתר באמנות בתי-הכנסת מימי-הביניים. הדוגמה המוקדמת ששרדה מאז היא הכתובת "כתר תורה" החרוטה בגמלון האבן של ארון-הקודש מאמצע המאה ה-15 מבית-הכנסת בנירנברג שבגרמניה (תמ' 1).⁴ התבליטים או הציורים של כתר מלכות בראשו של ארון-קודש, לעתים קרובות מעל לוחות-הברית, הופיעו לראשונה בבתי-כנסת באיטליה במאה ה-16, ומאז התפשטו בבתי-כנסת בקהילות ישראל. צורה אחרת, כיפה דמוית-כתר מעל ארון-הקודש, ידועה מציורים אחדים בכתב-יד אשכנזיים⁵ וגם מארונות-קודש מאיטליה מתקופה מאוחרת בהרבה.⁶ הכתרת ארון-הקודש או לוחות-הברית בכתר של תורה קוראת תיגר על התיאורים הנוצריים האלגוריים של היהדות כאישה עיוורת שהכתר נופל מראשה מול הכנסייה שעל ראשה מתנוסס כתר מלכות. לא זו בלבד שכתר-התורה רמז לזיקתו הסמלית של ארון-הקודש בבית-הכנסת לארון-הברית במשכן, אלא גם הביע את אמונו בחיותה התמידית ובניצחונה של התורה.

הפסוק "בִּי קָלָכִים יִמְלֹכוּ" (משלי ח:טו) הנאמר בשם החכמה מובא ביומא (עב ע"ב) לחיזוק עליונותה של התורה על סמכות השליטים הארציים. פסוק זה חקוק מעל תבליט כתר התורה בראש ארון-הקודש (תמ' 2) שנבנה בשנת 1558 בערך בבית-הכנסת של ישראל איסרל ובנו, החכם הנודע רבי ישראל איסרליש (הרמ"א), בקאזימיז' ליד קראקוב שבפולין. בסוף הפסוק משורטט מגן דוד שבאותה עת ראו בו סמל משיחי. מגן דוד מקשר בקשר סמוי את האמונה בניצחונה המוחלט של התורה עם המציאות ההיסטורית של הגלות: המשיח מזרע דוד יהיה המלך שישליט את סמכות התורה, ישלוט על פי חוקותיה ויעביר את שלטונו לריבונו של העולם.

היררכיה אחרת של שלושת הכתרים התפתחה בעיצוב ארונות-קודש בבתי-כנסת במזרח אירופה החל מראשית המאה ה-18. בארונות-הקודש האלה כתר התורה עומד מעל הגומחה לספרי-התורה, ומעליו מופיע כתר הכהונה. כתר המלכות בראש ארון הקודש אינו כתר של מלכות בית דוד אלא מלכות השמים של מלך מלכי המלכים.⁷ כמו הכתרים של האותיות שמהם נלמדו תלי תלין של הלכות, גלגולי מוטיב "זר הזהב" מהכתוב אל המצויר מלמדים על מושגי התורה, הקדושה, מקור הסמכות והשלטון בתפיסת עם ישראל לדורותיו.

תמונה 2: ארון-הקודש בבית-כנסת הרמ"א, קאזימיז' (ליד קראקוב), שנת 1558 בערך.

ד"ר איליה רודוב
המגמה לאמנות יהודית,
החוג המשולב במדעי היהדות

תמונה 1: גמלון ארון-הקודש מבית-הכנסת בנירנברג, אמצע המאה ה-15.

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע

⁴ ר. קראוטהיימר, בתי-כנסת בימי-הביניים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 182-184.

⁵ ע' 17 ו-73 במחזור אשכנזי מגרמניה, 1395-1398 בערך, ספריית הוותיקן (Cod. Vat. ebr. 324).

⁶ אחת הדוגמאות המרשימות הוא ארון-הקודש משנת 1635 (הורחב בשנת 1749) מן העיר מנטובה שבאיטליה, כעת בשיבת פוניבז' בבני-ברק. עוד ראו: א. נכון, ארונות קודש ותשמישי קדושה מאיטליה בישראל, תל אביב תש"ל, עמ' 55-52.

⁷ ב' יניב, "מוטיב שלושת הכתרים בארונות הקודש של מזרח אירופה", כנישתא ב (תשס"ג), ע' סז-פז.

